

1. Архів Міністерства оборони РФ. – ф. 48-А, оп. 1795, сп. 14, ар. 71. 2. SEMA RU >Хронос>Исторические события, Восточно-Карпатская операция. 3. Штеменко С. Генеральный штаб в годы войны. – Кн. 2. – М., 1974. – С. 324. 4. Проэктор Д. Через Дуклинский перевал. – М., 1960. – С. 29. 5. Москаленко К. На Юго-Западном направлении. – М., 1972. 6. Конев И. Записки командующего фронтом. – М., 1982. 7. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945. Т. 4. – М., 1962. 8. За освобождение Чехословакии. – М., 1965. 9. Гречко А. Через Карпаты. – М., 1970. 10. Наступление в лесисто-болотистой и горно-лесистой местности. – М., 1961. – С. 109–204. 11. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. – Т. 3. – К., 1975. – С. 21, 34. 12. История Второй мировой войны. – М., 1978. – Т. 9. 13. Левченко В. Битва в Карпатах. – М., 1960.

УДК 323.22(437):94(437)“1968”

Л.М. Новак-Каляєва
Національний університет “Львівська політехніка”,
Інститут гуманітарних і соціальних наук

АНТИІНТЕРВЕНЦІЙНІ ВИСТУПИ ГРОМАДСЬКОСТІ ТА СТУДЕНТСЬКИЙ РУХ У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ В СЕРПНІ 1968 – 1969 рр.

© Новак-Каляєва Л.М., 2006

Досліджено громадський рух, який виник у Чехословаччині в результаті інтервенції військ Організації Варшавського Договору та радянської військової присутності в серпні 1968–1969 рр.

The article is devoted to the research of civil movement which arose up in Czechoslovakia as a result of intervention of troops of Organization of Warsaw Agreement and soviet military presence in August 1968 -1969.

У наш час правовий статус іноземних військових контингентів на території окремих країн, які змушені вирішувати значні внутрішні проблеми політичного, економічного, етнічного чи релігійного характеру, залишається проблемою, яку намагаються вирішити юристи, політологи, державні діячі. Мотиви іноземної військової присутності безумовно відіграють істотну роль у її кваліфікації, але якою мірою іноземні війська впливають на розвиток подій і чи відповідає це дійсним прагненням населення, – це питання, відповіді на які не є однозначними і вимагають глибокого аналізу ситуації.

У цьому контексті повчальним є досвід чехословацьких подій кінця 60-х років ХХ століття. Реалізована чехословацькими комуністами навесні – влітку 1968 р. спроба реформувати соціалізм з тим, щоб надати йому більш гуманного вигляду, яка залишилась в історії під назвою “Працька весна”, тоді викликала гостру реакцію керівництва Радянського Союзу. У чехословацькому “соціалізмі з людським обличчям” радянські лідери побачили загрозу своєму впливові в одній з найбільш розвинутих країн радянського блоку й певну альтернативу єдино прийнятної для нього “радянської моделі соціалізму”. Небезпека спроби чехословацьких комуністів-реформаторів була в її популярності серед комуністів інших країн соціалістичного табору. Це призвело до військової інтервенції країн-союзників, членів Організації Варшавського Договору (ОВД) в ніч на 21 серпня 1968 р., яка поклала край одному з найбільш неоднозначних соціальних експериментів другої половини ХХ століття.

Прорадянський режим, встановлений в Чехословаччині в результаті вторгнення і подальшої радянської військової присутності, залишився в історії країни як режим “нормалізації”, який набрав ознак тоталітарного, а радянська військова присутність стала гарантом його існування та істотним

чинником громадсько-політичної ситуації в країні та за її межами. Отже, проблеми, пов'язані з питаннями щодо іноземної військової присутності, порушені у роботі, залишаються актуальними.

Громадсько-політичну ситуацію, яка склалася в Чехословаччині внаслідок інтервенції військ ОВД у серпні 1968 – 1969 рр., розглядають роботи багатьох чеських дослідників, зокрема: В. Пречана, І. П'єчка, І. Ванчури, К. Єхової, Ф. Циганека, Я. Пауера, М. Барти, О. Фелцмана, Й. Белди, В. Менцла та ін. Серед українських дослідників окремі аспекти громадсько-політичної ситуації в Чехословаччині означеного періоду висвітлені в роботах Р. Постоловського, М. Кріля, С. Мотрук, А. Слесаренка. Але детального висвітлення цих проблем в українській науковій літературі ще не було.

Мета роботи – є визначення ролі військової інтервенції та наступної радянської військової присутності у розгортанні подій на внутрішньополітичній сцені Чехословаччини на початковому етапі існування режиму “нормалізації”.

Військова інтервенція й подальша радянська військова присутність в Чехословаччині мали за мету знищення реформаторського процесу в надрах чехословацького суспільства загалом та чехословацької Компартії зокрема, і повернення Чехословаччини в лоно соціалістичного табору під радянський диктат. Для її реалізації радянське керівництво вирішило використати першого секретаря ЦК КПЧ О. Дубчека та інших керівників реформаторського крила партії, які у той момент мали авторитет у всьому суспільстві, внаслідок чого представляли реальну політичну силу і могли очолити партію і державу у досить непростій ситуації. Інтерновані під час вторгнення партійно-державні керівники Чехословаччини, крім президента Л. Свободи, на чолі з О. Дубчеком були доставлені в Москву для проведення переговорів із радянським керівництвом щодо подальшої долі Чехословаччини. Ці переговори відбулися 23–26 серпня 1968 р. Представники партійно-адміністративної верхівки Чехословаччини під тиском радянського керівництва були змушені підписати так званий Московський Протокол, який практично легітимізував радянську військову присутність у Чехословаччині на подальший двадцять один рік [1, с. 12].

З огляду на те, що О. Дубчек та інші діячі реформаторського руху в КПЧ не були усунені від керівництва країною, широка громадськість ще деякий час зберігала ілюзорні надії на можливість продовження політики реформ. Присутність озброєних іноземців значною мірою революціонізувала суспільство.

Нова політична лінія КПЧ була сформульована О. Дубчеком на засіданні ЦК КПЧ у кінці серпня 1968 р. Суть її зводилася до необхідності подолання недовіри радянського керівництва щодо можливостей діючого складу ЦК КПЧ забезпечити виконання умов Московського Протоколу та нормалізувати життя в країні. Термін “нормалізація” тоді використовувався відповідно до свого значення, без лапок. Йшлося про відновлення функціонування та авторитету усіх державних, партійних та громадських установ, хоча передбачалось тимчасове обмеження демократичних прав і свобод, зокрема, свободи слова та зборів [1, с. 8–9]. На практиці це проявилось у забороні часописів “Репортер” і “Політика” та створенні Комітету друку та інформації, який став інструментом для здійснення контролю КПЧ за діяльністю засобів масової інформації. Були розпущені деякі громадські утворення, зокрема: Клуб – 231, Клуб безпартійних активістів, Словацьке об'єднання захисту прав людини тощо, які активно діяли до інтервенції протягом другої половини 60-х рр. ХХ ст. Наступним кроком було ухвалення Національними зборами Чехословаччини 13 жовтня 1968 р. закону, який заборонив політичну діяльність партій, які не входили до складу Національного фронту.

Відбулися значні кадрові зміни у найвищому партійному та державному апараті. Були змушені піти у відставку голова Національного фронту Ф. Крігель, міністр внутрішніх справ Й. Павел, міністр закордонних справ Ї. Гаек, керівники Чехословацького телебачення та радіо Ї. Пелікан та З. Гейзлар. У дію вступила так звана “кабінетна політика”, коли керівні посади почали займати ставленики Москви. Це викликало гострий протест деяких партійних високопосадовців, які були активними учасниками реформаторського руху, зокрема, Е. Голдштюккера, Ф. Крігеля,

Я. Шабати, О. Шика, І. Світяка, а З. Млинарж на листопадовому Пленумі ЦК Чехословаччини на знак протесту відмовився виконувати обов'язки секретаря ЦК КПЧ [2, с. 11].

Капітулянтська позиція керівництва О. Дубчека активізувала громадськість в боротьбі за відновлення державного суверенітету країни та продовження демократичних перетворень. Наприкінці серпня 1968 р. виник загальнонародний антиінтервенційний рух, який став найвизначнішим фактором громадсько-політичного життя Чехословаччини і з певними змінами проіснував до березня 1969 р. [3, с. 19].

Найактивніше на захист досягнень “Празької весни” проти іноземної військової присутності виступили студенти та профспілкові організації. Союз студентів вищої школи Чехії і Моравії, створений ще у травні 1968 р., протягом першого тижня після військового втручання згуртував навколо себе абсолютну більшість студентів і учнів старших класів в Празі, Брно, Ліберці, Усті-над-Лабою, Пльзні, Чеських Будейовіцах, Оставі, Оломоуці та інших містах, де були розташовані вищі навчальні заклади або їх окремі факультети. Першою активною акцією студентського союзу було покладання вінків на могилі президента Е. Бенеша в Сезамовій Усті 27 жовтня 1968 р. На 28 жовтня були заплановані урочисті збори до Дня Республіки.

У Празі 28 жовтня відбулась демонстрація, яка набула виразного антирадянського характеру. Кількість демонстрантів, які збивали радянські прапори з фасадів будинків і вигукували антиокупаційні гасла, в ході акції зростає до 8 тис. осіб, абсолютну більшість яких становила молодь у віці від 14–15-ти до 20-ти років. У кількох місцях демонстранти спробували встановити барикади, але загони поліції разом з армійськими підрозділами силою розігнали молодь. Студентство було обурене і висловило свій протест на наступних заходах офіційної влади, присвячених річниці Жовтневої революції. 7–8 листопада в Празі та інших містах відбулися демонстрації, які мали патріотичний характер. У Чеських Будейовіцах, як свідчить учасник подій П. Кардмас, це вилилось у конфлікт з поліцією [3, с. 248]. Офіційна пропаганда звинуватила студентів у зв'язках з “агентами Заходу”, запевняючи широку громадськість у провокаційному антинародному характері студентських заходів [3, с. 74]. Вперше влада, репрезентована О. Дубчеком і Л. Свободою, застосувала силу проти власного народу, а з огляду на вік демонстрантів – проти власних дітей.

Драматизм ситуації полягав у тому, що більшість учасників громадських виступів починала усвідомлювати, що йдеться не про спонтанну реакцію влади на виступи співгромадян, а про закономірну відповідь на антиінтервенційний громадський рух, і кожний новий протест викличе ще жорсткіші заходи з боку влади.

Студенти зреагували на застосування сили спробою об'єднати окремі осередки Союзу студентів вищої школи для спільної акції. На 18 листопада Координаційний студентський комітет призначив триденний антиокупаційний страйк. В Оломоуці він почався вже 15 листопада 1968 р.

У програмному “Зверненні про страйк” студенти заявили, що вони рішуче засуджують радянську окупацію країни, а їх програмним документом залишався керівний документ “Празької весни” – “Програма Дій”. Вони висловили надію, що КПЧ виконає свій обов'язок перед власним народом, тобто відмовиться від капітулянтської позиції. У Чеських Будейовіцах під час страйку 17 листопада його учасники, висловивши рішучий протест іноземній військовій присутності, наголосили на своїй готовності і здатності брати активну участь у політичному житті країни [3, с. 249].

Студенти швидко усвідомили необхідність розширити соціальну базу антиінтервенційного руху і активно шукали контактів серед робітників і творчої молоді. Певною мірою їх підтримували викладачі вищої школи. На філософському факультеті Карлового університету в Празі була організована радикальна студентська група “Космополітас”, члени якої вимагали проведення страйку без часового обмеження і готувалися організувати спільний з робітниками виступ за вирішальні зміни політичної ситуації в країні і повернення до реформаторського курсу. Вони увійшли в конфлікт з керівництвом Студентського союзу і відмовилися від масштабних акцій, які на їхню думку, вже не могли бути успішними. Причини їхнього песимізму полягали в тому, що

після перших студентських акцій, а особливо після листопадового страйку, значно посилювався нагляд за діяльністю органів студентського самоврядування і молодіжних громадських організацій з боку органів державної безпеки (Статні безпечност) СтБ (StB).

Студенти-радикали вирішили, що більше користі принесе діяльність маленьких груп і окремих осіб. Втіленням їхньої позиції стали акти самоспалення студента філософського факультету Карлового університету Яна Палаха в січні та студента залізничного коледжу Івана Заяца в лютому 1969 р. в Празі. Своїм вчинком вони ніби зверталися до всього народу із закликом об'єднатися і боротися проти іноземної військової присутності. Це була одна із останніх спроб зупинити капітулянтські дії партійного керівництва О. Дубчека. Акти публічного самогубства мали резонанс серед студентів та інтелігенції, однак у робітничих колах реакція була неочікувано спокійною. Невеличкі групи студентів у Празі, Брно, Чеських Будейовіцах і Оставі оголосили голодування на знак протесту проти політики влади, яка “почала вбивати” [4, с. 160–161]. Похорон Я. Палаха в Празі перетворився на багатотисячну маніфестацію, яку підтримали студенти в інших містах країни, але продовження вона практично не мала [5, с. 62].

У відповідь на заходи студентства керівництво країни не зробило жодних кроків до відновлення суверенітету Чехословаччини та продовження реформаторського курсу.

Студентські страйки не були активно підтримані ні робітниками, ні представниками інших верств населення. Вони не досягли своєї мети, тому студентський рух поступово перейшов у пасивну фазу і почав диференціюватися. Серед частини студентів перемогло почуття власного безсилля, з якого народилися, з одного боку, зневіра і занурення у приватну буденність, а з другого, – радикалізм. Про це свідчила масова відмова студентів від публічних акцій, різке зменшення кількості опозиційних проявів у самому студентському середовищі. Студентство здебільшого усвідомило марність жертв, і навесні 1969 р. студентський антиінтервенційний рух пішов на спад.

Серпнева інтервенція викликала певну реакцію робітників, хоча їхня суспільна активність мала дещо іншу спрямованість. Головною вимогою робітників у посерпневих виступах було виведення підприємств з-під опіки партійних органів, створення і посилення ролі виробничих рад трудових колективів. Вони зосередили свою увагу на утворенні органів робітничого самоврядування і оновленні профспілкового руху. Робітництво зберігало впевненість у продовженні економічних реформ, провідником яких і повинні були стати робітничі ради. Результатом активної діяльності робітничих профспілкових організацій стала реорганізація профспілок. У Пльзні 9–10 січня 1969 р. відбулась зустріч голів робітничих рад і профспілкових лідерів, які представляли 182 промислових підприємства в чеських землях і Словаччині. Головною темою наради була підготовка нового Закону “Про підприємство”. Учасники наради наголосили, що прагнуть запровадження принципів самоврядування на підприємствах, підвищення ролі економічних важелів в управлінні економікою, фактичного продовження загальної економічної реформи, здатної забезпечити ефективність виробництва. Однак шляхів реалізації цих прагнень учасники наради не назвали [1, с. 44].

Кардинальні зміни у партійному і державному керівництві країни навесні 1969 р. не дали можливості робітничому рухові розвинутися, але зустріч в Пльзні свідчила про те, що робітничий рух кінця 1968 – початку 1969 рр. був структурований, мав програму і реформістське спрямування, але в умовах панування командно-адміністративної системи не мав реальної перспективи.

Як активна політична сила робітничий рух проявився наприкінці 1968 р., коли відбувалася внутрішньопартійна боротьба за посаду голови Федеральних зборів Чехословаччини. Головним претендентом на цю посаду був чех, депутат федерального парламенту, відомий діяч “Празької весни” Й. Сморковський. Прорадянські сили в партійному керівництві країни воліли на це місце поставити словака. Громадськість, насамперед робітнича, відчувала, що йдеться про дещо більше, ніж просто конкуренцію чеха і словака. Фактично мова йшла про подальшу долю реформістського руху і його позиції у владних структурах. Державні та партійні органи почали отримувати велику кількість резолюцій від робітничих рад та трудових колективів з протестами проти пропозицій

консервативного крила партії, проти поступок “зовнішньому тискові”, з вимогами негайного відновлення суверенітету країни та виводу іноземних військ.

Акції на підтримку Й. Сморковського не мали успіху. Керівництво ЦК КПЧ, налякане новою хвилею громадянської активності, 3 січня 1969 р. категоричною заявою дистанціювалося від громадського руху, а сам Й. Сморковський з метою послаблення напруженості звернувся до співгромадян із закликом припинити акції і не вдаватися до загострення ситуації. Головою Федеральних Зборів було обрано професора А. Колотку, який належав до оточення Г. Гусака. Громадськість сприйняла це призначення без протесту, майже апатично, кількість звернень на адресу партійного керівництва різко скоротилася [6, с. 74].

Розрив між керівництвом КПЧ на чолі з О. Дубчеком та громадським рухом за відновлення реформаторського курсу і проти радянської військової присутності ставав очевидним. О. Дубчек та його команда залишалися сам на сам без підтримки громадськості, під тиском Москви та прорадянського угруповання в партії [7, с. 21].

Проявом спонтанного протесту громадськості проти радянської військової присутності стала 150-тисячна демонстрація в Празі і 69 інших великих містах країни в березні 1969 р. на честь перемоги чехословацької хокейної збірної над радянською у світовому хокейному чемпіонаті. За даними міністерства внутрішніх справ у демонстраціях брали участь до півмільйона громадян [6, с. 53]. Акція мала яскраво виражений антирадянський характер, супроводжувалася хуліганськими витівками. Це дало змогу владі використати силу і звинуватити учасників у хуліганстві і погромах. “Хокейна криза” прискорила подальші зміни у владних структурах.

17 квітня 1969 р. на засіданні ЦК КПЧ О. Дубчек був усунений з посади, а на його місце першим секретарем ЦК КПЧ був обраний Густав Гусак – довірена особа радянського керівництва.

Перемога фракції Г. Гусака, на наш погляд, являла собою певний перелом у розвитку громадянської активності. До цього моменту головним мотивом громадських виступів була суспільна незгода з інтервенцією і радянською військовою присутністю. Пізніше – протест проти політики поступок партійного керівництва московському тискові. Метою цих проявів опозиційності фактично було не усунення керівництва партії, а тільки тиск на нього у зв'язку з його капітулянтською позицією та відмовою від продовження реформаторського курсу.

Після квітневого пленуму ЦК КПЧ у партійному й державному апаратах відбулися глибокі політичні та персональні зміни. Найвищі посади обійняли прорадянськи налаштовані партійні функціонери. Фактично, це був державний переворот, який поклав край будь-яким спробам повернення до ідеології і практики “Празької весни” в усіх галузях життя. Більшість рядових комуністів і громадськість сприйняли ці зміни з відчуттям приреченості. Публічно виявляли свою незгоду тільки невеликі групи, передусім студенти, які намагалися організувати страйк на підтримку О. Дубчека. Ця акція готувалась майже в підпіллі і відбулась тільки на деяких факультетах Карлового університету в Празі. Практичного впливу на подальший перебіг подій вона не мала [3, с. 251].

Заходи нової влади з обмеження громадянських прав і свобод, посилення цензури та тиску на засоби масової інформації, розширення каральних заходів міліції та органів державної безпеки викликали поширення серед громадян настроїв безпорадності і депресії.

Упродовж другої половини 1969 р. відбулась лише одна масова акція у великих містах країни. Це була акція протесту в першу річницю окупації 18–21 серпня 1969 р. в Празі, Брно та Ліберці. Демонстрації супроводжувались спробами побудови барикад, сутичками та бійками з поліцією. Особливо гострими вони були у Брно. Назагал, у результаті зіткнень п'ятеро демонстрантів і один військовий загинули, кілька десятків – отримали важкі поранення і сотні – легкі ушкодження; велика кількість демонстрантів була затримана і побита [3, с. 74].

Отже, серпневі події 1969 р. були останнім потужним, відкритим виступом громадськості проти іноземної військової присутності та тоталітарної влади, яку уособлювало партійне керівництво на чолі з Г. Гусаком. Демонстрації були розігнані силами правопорядку та армії.

Збройні заходи влади проти демонстрації 21 серпня 1969 р. фактично завершили період легальної активності громадської спільноти і означали кінець спроб демократизації суспільних відносин, політичної системи, господарства, невиробничої сфери на цьому етапі. Антиінтервенційні заходи чеської громадськості свідчили про те, що населення Чехословаччини однозначно негативно оцінювало перебування радянських військ на території своєї країни, але реальної можливості впливати на перебіг подій воно не мало.

Отже, військова інтервенція та радянська військова присутність кардинально змінили внутрішню ситуацію в країні і перетворили радянське керівництво у домінуючий чинник чехословацької політичної сцени. Партійно-урядові структури Радянського Союзу отримали можливість безпосередньо брати участь у політичному житті країни, втручатися у будь-які внутрішньо- та зовнішньополітичні справи і протягом всього періоду існування режиму “нормалізації” залишались його гарантом, перетворюючи державний суверенітет Чехословаччини певною мірою умовне поняття.

Одним з можливих напрямків подальших досліджень може бути визначення впливу радянських військових контингентів у колишніх країнах народної демократії, зокрема у Східній Німеччині, Польщі та Угорщині, на внутрішньополітичну ситуацію та позиції на міжнародній арені цих країн у період радянського диктату.

1. Belda J. *Konečná fáze obroděho procesu // Československo roku 1968. – Praha, 1993. – 584 s. 2. Bárta M. Pokus o záchranu reformního programu // Československo roku 1968, 2.díl: Počátky normalizace. – Praha: Laterna magica, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993. – 584 s. 3. Proměny Pražského jara // Sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postoich v československé společnosti 1968 – 1969. – Brno, 1993. – 445 s. 4. Svědectví o roce 1968 v Ostravě // Studie, vzpomínky, dokumenty. Připravil K. Jiřík – Ostrava: Tilia, 1998. – 431s. 5. Lederer A. Jan Palach. Zpráva o životě, činu a smrti českého studenta. – Praha: Novinař, 1990. – 94 s. 6. Felcman O. Počátky ostré etapy normalizace // Československo roku 1968. – Praha: Laterna magica, 1993. 7. Otáhal M. První fáze opozice proti tzv. normalizaci (1969–1972) // Dvě desetiletí před listopadem 89. – Praha: Sborník, 1993. – S. 11–33.*

УДК 94 (497.5) “1990-1999”

М.З. Нагірний

Київський інститут міжнародної економіки та підприємництва

ВІД ПОЛІЦІЇ ДО АРМІЇ: ДО ПИТАННЯ СТАНОВЛЕННЯ ХОРВАТСЬКИХ ЗБРОЙНИХ СИЛ (1990–1991)

© Нагірний М.З., 2006

Розглянуто умови виникнення і становлення збройних сил Республіки Хорватія на етапі її конституювання від федеральної одиниці до союзної держави.

The present work considers the conditions of organization and establishment of Croatia’s armed forces during the period of its development from federal unit to an independent state.

Мета роботи – висвітлити особливості процесу формування збройних сил Хорватії на тлі подій, які відбувалися у цій республіці на зламі 1980–1990-х років. Наукова новизна і актуальність теми полягають у тому, що вона є практично недослідженою у вітчизняній історіографії, а процеси, що відбувалися у цей період у Радянському Союзі і Югославській Федерації, мали багато спільних ознак.

Зміни на політичній арені Центрально-Східної Європи, розпочаті наприкінці 80-х років ХХ ст., значною мірою вплинули на суспільно-політичні процеси у Соціалістичній Федеративній